

Література

1. Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.
2. Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю.В., Дегтярь, А.К. 1998. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина. В: *Буйнов, Ю. В. (ред.) Люботинское городище*. Харьков: Регион-информ, с. 143–182.
3. Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. . 2000. *Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант)*. Киев: ИА НАНУ.
4. Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАНУ.
5. Гречко, Д. С., Шелехань, А. В. 2012. *Гришковский могильник скифов на Харьковщине*. Київ: ІА НАНУ.
6. Трефильев, Е. П. 1907. Археологическая экскурсия в с. Дергачи Харьковского уезда в августе 1903 г. В: *Труды XIII Археологического съезда*, 2, с. 102–103.

Болтрик Юрій

к. і. н., доцент,

завідувач відділу Польовий комітет Інституту археології НАН України

Ліфантій Оксана

к. і. н., пров. н. с. науково-дослідного відділу

«Історія ювелірного мистецтва в Україні» Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України

Шелехань Олександр

к. і. н., н. с. відділу Наукові фонди

Інституту археології НАН України

ПОХОВАЛЬНІ ЗВИЧАЇ МЕШКАНЦІВ СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Дослідники скіфських старожитностей Побужжя неодноразово зазначали, що за відсутності поховальних пам'яток ранньоскіфського часу неможливо не тільки висвітлити особливості поховальної обрядності в регіоні, але й впевнено говорити про етнокультурну приналежність місцевого населення. Здобуті на Северинівському городищі матеріали можуть дещо прояснити це питання.

Нагадаємо, у 1948 р. М.І. Артамоновим на південно-західній частині Северинівського городища на рівні культурного шару було розчищено парне поховання жінки з дитиною. Жінка лежала на лівому боці головою на схід, обабіч від кісток тазу містилися рештки скелету дитини (Смирнова 1961, с. 90). У 1980 р. Б.М. Лобай у розкопці 3/1980 приблизно на цій же ділянці, судячи з його окомірного плану (хоча в тексті помилково вказана північна частина), розчистив тілоспалене поховання. У підпрямокутній ямі на дні, у шарі попелу, містилося скупчення кальцинованих кісток та фрагментів посуду (Лобай 1980, с. 9, табл. 20–23). Пізніше, у 2009 р. Україно-Польською експедицією було зафіксовано поховання двох дітей у засипці котловану житла 1 у квадраті F52bd (Болтрик, Ігначак 2009).

У сучасній скіфології людські рештки на території поселень доби раннього заліза трактуються у різний спосіб. Зокрема, зазначається, що традиція їхнього використання в культових діях може бути притаманною автохтонному населенню Українського Лісостепу (Гречко 2014, с. 81; Разуваев 2014, с. 159). Також у літературі відомі приклади погромів на поселенських пам'ятках, що супроводжувалися численними жертвами (Фіалко, Болтрик 2003, с. 76; Хохоровски 2013, с. 65–66). Втім, у розглянутому випадку на городищі чітко простежується цілеспрямоване облаштування поховання за певними ритуальними нормами.

Спочатку наведемо аналогії для кремації 1980 р. М. Ірімія виділяє п'ять різновидів поховань у межах поселенської структури. Одне з них окреслювало групу комплексів з повністю або цілком спаленими кістками (Irimia 2003, с. 262). Але слід зазначити, що у Північному Причорномор'ї поховання на поселеннях зазвичай здійснювались за обрядом інгумації (Ailincăi 2008, с. 11). Тоді як приклад кремаційного поховання не на могильнику (див., наприклад, Кашуба 2015b, с. 200), а на городищі, трапляється вперше.

У Карпато-Дунайському регіоні обряд кремації був притаманний для могильників шолданештського типу. Також дане поховання має паралелі серед складних споруд могильника Селіште в Молдові із безурновими похованнями (Лапушнян 1979, с. 28–40, 42–44). Поховання за обрядом тілоспалення домінували на пізньогальштатському могильнику Трінка-Друмул Фетешилор (Левицкий, Кашуба 2009, с. 253). Г.І. Смірнова пояснювала появу кремаційних поховань на Середньому Подністрів'ї в ареалі чорноліської культури результатом контактів з носіями голіградської культури. Також дослідниця зазначала, що ця традиція побутувала й до ранньоскіфського часу (Смирнова 1984, с. 56–58). За підрахунком Н. Ебертс, безурнові кремації зафіксовані у 29 підкурганних похованнях західноподільської групи, що складає 23.8 %. Як вказує дослідниця, ця традиція характерна для синхронних культур Середньої Європи, також зустрічається і на Середньому Подніпров'ї (Ебертс 2012, с. 328). Аналізуючи пам'ятки скіфського часу, С.А. Скорий пов'язує всі, за невеликим виключенням, кремації Середнього Подніпров'я з нескіфським автохтонним землеробським населенням (Скорый 2003, с. 65). Таким чином, кремація на Северинівському городищі може бути свідченням автохтонної традиції. Поширення тілоспалених поховань на всій смузі лісостепу між Карпатами і Дніпром свідчить про спільний культурний простір населення цього регіону.

Більше можна сказати про інгумаційні поховання на городищі. Напівзруйноване урвищем поховання жінки з дитиною було розчищено у 1948 р. в шурфі I на південно-західній частині городища. Тіла зібгані на лівому боці, головою на схід. Шурф I, судячи з усього, розташовувався на тій же ділянці, де у 1980 р. розчистили кремацію. Парне поховання дітей було виявлено у 2009 р. на іншій частині пам'ятки, у житлі 1 Північно-Західного розкопу. Кістяки з порушенням анатомічного порядку лежали на правому боці головою на схід.

Зазначимо, що парне поховання дітей не може бути трактоване як закладна жертва, як, наприклад, було зафіксовано у землянці 1 на Хотівському городищі, де поховання дитини здійснене у землянці під піччю (Максимов, Петровская 2008, с. 11). Адже у нашому випадку скелети містилися у засипці котловану землянки.

Привертають увагу людські рештки, виявлені на поселенні Enisala-Palanca. Діапазон умов та контексту знахідок надзвичайно широкий. У разі виявлення їх у господарській споруді або котловані заглибленого житла вони могли міститися як на дні комплексу, так і у його заповненні. Причому це стосується як розрізаних решток, так і повних скелетів. Загалом, дослідники припускають приналежність кісток із поселенських шарів особам низького соціального статусу, котрі могли бути принесені в жертву (Ailincăi, Constantinescu 2015, p. 232).

Поховання у зібганому стані, часто з порушенням анатомічного порядку, є стійкою рисою поховальної традиції культури Сахарна. Водночас не виключається можливість вторинних захоронень чи перезакоронень (Кашуба 1999, с. 381; Kašuba 2008, s. 106, рис. 1–3). Зібгані на правому боці поховання – стала риса могильника Картал III у пониззі Дунаю. Скорчені тілопокладення на боці з використанням кам'яних плит в облаштуванні могили характерні для пам'яток Середнього Дністра передскіфського часу, зокрема згадаємо могильник біля с. Лука-Врублєвська (Шовкопляс, Максимов 1952, с. 103). Для чорноліської культури Середнього Дністра зібгане положення небіжчиків вважається спадком білогрудівського часу (Кашуба 1999, с. 380).

Порушення анатомічного порядку в колективних похованнях було простежене в могильниках біля сіл Раків Кут (відоме також у літературі як Раковкат), Лука-Врублєвська, Тютки та первинно пов'язувалося з вторинними дозахороненнями або пограбуванням (Мелюкова 1958, с. 40; Заец 1979, с. 256). Втім не виключено, що це є слідами певних посмертних маніпуляцій із тілом померлого, у тому числі ритуального канібалізму (Harding 2000, p. 333–335; Гречко 2015, с. 181).

Дев'ятнадцять ям, де було зафіксовано рештки двадцяти двох осіб, відкрито на поселенні Свіленград. Значна частина поховань належала дітям, у тому числі й недоношеним. Деякі скелети несли сліди посмертного розчленування тіл. Дослідники зазначають, що поховання дітей на поселенні можуть пояснюватися двома обставинами: по-перше, їхньою високою смертністю вкупі зі звичаєм не ховати на общинних некрополях осіб, що не досягли певного віку, та, по-друге, практикою принесення у жертву хтонічним силам неповнолітніх осіб (Nekhrizov, Tzvetkova 2012, s. 182–183, 192–193).

Приклади поховань дітей у межах поселень теж дають картину із різними обставинами. Поховання дитини, здійснене у грушоподібній ямі зі слідами шатрової конструкції, виявлено на поселенні Непоротів II. Відмічаються травматичні ушкодження черепа та часткова порушеність анатомічного порядку кінцівок (Крушельницька 1998, с. 33–34, рис. 14, с. 6).

Напевно, що непоротівська традиція влаштування поховань на поселенні походить від ранньогальштатської людності Нижнього Дунаю (Kašuba 2008, s. 106). Зокрема, аналогічні поховання були виявлені на поселенні Сахарна-Дялул Менестірій (Niculiță, Nicic 2011, p. 225, рис. 2). На матеріалах епонімного поселення культури Бабадаг простежено сталу традицію захоронення людей в ямах на території пам'ятки. При суто господарській формі ями зберігалися риси поховальної обрядності – зібгана позиція, супровідний посуд тощо (Jugănaru 1997, p. 99). Зазначалася відсутність закономірностей у виявленні статі, віку чи особливостей

поховального обряду. Натомість припускається попереднє очищення кісток від органічних решток (Ailincăi et al. 2006, p. 92–94). Для нас наведені паралелі можуть розглядатися як доволі вірогідні свідчення спорідненості, адже зв'язки Побужжя з Нижнім Дунаєм за доби раннього заліза не викликають жодних сумнівів (Кашуба, Левицький 2012, с. 308; Ailincăi 2013, p. 281).

Також зібгана позиція тіла є притаманною і для західноподільських некрополів (Мелюкова 1958, с. 48). Наприклад, поховання 5 під курганом 4 ранньоскіфського часу біля с. Дністровка-Лука. Тіла двох дітей із порушенням анатомічного порядку тут було орієнтовано головами на південний схід. Але обставини здійснення поховання дещо непевні. Цей курган було споруджено на поселенні передскіфського часу, і під його насипом було зафіксовано засипаний котлован землянки. Цілком можливо, що саме у засипці житла, без простеження контурів поховальної ями, було зафіксовано поховання 5, яке було трактоване як впускне до насипу кургану (Смирнова 1982, с. 34–35). З іншого боку, відома й достовірна могила немовляти під курганом. Мова йде про поховання у зібганому стані, орієнтоване на південний схід у кургані 4 біля с. Долиняни (Смирнова 1977, с. 36).

Г.І. Смирнова вказувала, що скорчене положення вкупі з використанням каменя в облаштуванні могили властиве для чорноліської культури, і ця традиція продовжується в скіфський час. Те ж стосується і тілоспалених поховань, хоча носії чорноліської культури зазвичай використовували урни для поховання (Смирнова 1990, с. 26–28). Цікаве поховання жінки з двома дітьми та підлітком було зафіксовано у господарській ямі 28 на поселенні Долиняни. Тіла покладено у зібганому стані, орієнтовані головою на південний сектор. Разом із померлими знайдено три бронзові скроневі кільця з тонкого дроту. Хоча поселення в цілому належить до ранньоскіфського часу, Г.І. Смирнова не виключала віднесення цього комплексу до пізньочорноліського часу (Смирнова 1981, с. 44–46).

Низка поховань відома на Більському городищі. Два з них із зібганим тілопокладенням на правому боці та південною орієнтацією зустрінуті у розкопах XV та XXX Східного укріплення. Втім, до їхньої інтерпретації слід підходити обережно, оскільки ці поховання були безінвентарними (Шрамко 1967, с. 16; 1982, с. 7). Додатково на зольнику 2 селища Царина¹ виявлено аналогічне поховання підлітка у скорченому положенні головою на південь (Мурзин и др. 2000, с. 5). На користь його датування саме ранньоскіфським часом може свідчити й радіовуглецевий аналіз (Скорий та ін. 2019, с. 69–71).

Таким чином, простежені особливості поховальних обрядів свідчать на користь близькості мешканців Северинівського городища до населення Карпато-Дністровського регіону (див., наприклад, с. Левицький, Кашуба 2009, с. 262–263). Разом із тим вони вказують на глибоку спорідненість із населенням попереднього, передскіфського часу. Зокрема, серед старожитностей західноподільської групи скорчена позиція тіла пов'язується із спадком чорноліської культури. Те ж стосується і тілоспалених поховань, адже кремації пов'язують саме із наслідком впливу

¹ Відзначимо, що загалом, на поселенні VII – V ст. до н. е. Царина було виявлено рештки щонайменше 32 індивідів. Припускається, що більшість таких знахідок була пов'язана з ритуальними діями (Козак, Шульц 2019: 280, 292–294).

культури Гава-Голіград на формування чорноліської культури на Середньому Дністрі (Смирнова 1984, с. 56; 2006, с. 75). В цілому ж, бірітуалізм притаманний багатьом культурам пізньогальштатського горизонту в карпатському регіоні.

Література

1. Болтрик, Ю. В., Ігначак, М. 2009. *Звіт про роботи на Северинівському городищі в 2009 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, № 2009/70.
2. Гречко, Д. С. 2014. О бескурганных погребениях аборигенного населения Восточноевропейской лесостепи скифского времени. *Revista Arheologică*, X/1-2, с. 79-101.
3. Гречко, Д. С. 2015. Об особых видах погребений у населения восточноевропейской Лесостепи VII – IV вв. до н. э. *Древности* 13, с. 181-200.
4. Заец, И. И. 1979. Курганный комплекс раннескифского времени у с. Тютки Винницкой области. *Советская археология*, 1, с. 256-260.
5. Кашуба, М. Т. 1999. «Другая» чернолесская культура Среднего Днестра по Л.И. Крушельницкой. *Stratum plus*, с. 369-388.
6. Кашуба, М. Т. Левицкий, О. Г. 2012. Гальштаттский (карпато-дунайский) фактор в культурогенетических процессах финала эпохи бронзы и раннего железного века в Северном Причерноморье. *Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями*, ред. В. А. Алексин. Санкт-Петербург, с. 304-310.
7. Козак, О. Д., Шульц, М. 2019. Людські жертвоприношення на зольниках в урочищі Царина. Скорий, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. *Селища скіфського часу в системі укріплення Більського городища*. Полтава, Київ, с. 280-294.
8. Крушельницька, Л. І. 1998. *Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток)*. Львів.
9. Лапушнян, В. Л. 1979. *Ранние фракийцы X – начала IV в. до н. е. в лесостепной Молдавии*. Кишинев.
10. Левицкий, О. Г., Кашуба, М. Т. 2009. О культурных традициях в погребальной обрядности населения, проживавшего на западных рубежах Архаической Скифии. *Эпоха раннего железа*, ред. С. А. Скорый. Київ, Полтава, с. 2-50-267.
11. Лобай, Б. И. 1980. *Отчет о работе археологической экспедиции Винницкого краеведческого музея за 1980 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, № 1980/66.
12. Максимов, Е. В., Петровская, Е. А. 2008. *Древности скифского времени Киевского Поднепровья*. Полтава.
13. Мелюкова, А. И. 1958. Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднепровья. *Материалы и исследования по археологии*, 64, с. 5-102.
14. Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Херц, В., Скорый, С. А., Махортых, С. В., Белозор, В. П. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г.* Киев.
15. Разуваев, Ю. Д. 2014. О захоронениях и останках людей на поселениях Лесостепной Скифии. *Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани, Том II*, ред. А.Г. Ситдилов. Казань, с. 159-162.
16. Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)*. Киев.
17. Скорий, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. 2019. *Селища скіфського часу в системі укріплення Більського городища*. Полтава, Київ.
18. Смирнова, Г. И. 1961. Севериновское городище. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 2, с. 88-103.
19. Смирнова Г. И. 1977. Курганный могильник раннескифского времени у села Долиняны. *Археологический сборник государственного Эрмитажа*, 18, с. 33-40.

20. Смирнова, Г. И. 1981. Новые данные о поселении у с. Долиняны. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 22, с. 40–62.
21. Смирнова, Г. И. 1982. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка Лука. *Древние памятники культуры на территории СССР*. Ленинград, с. 30–53.
22. Смирнова, Г. И. 1984. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре. По материалам поселения Днестровка-Лука. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 44–60.
23. Смирнова, Г. И. 1990. *Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II – первой половине I тысячелетий до н. э.* Автореферат диссертации доктора исторических наук. Киев.
24. Смирнова, Г. И. 2006. Западно-Подольская группа раннескифских памятников в свете исследований к концу XX столетия. *Древности скифской эпохи*, ред. В.Г. Петренко, Л.Т. Яблонский. Москва, с. 66–92.
25. Фіалко, О. Є., Болтрик, Ю. В. 2003. *Напад скіфів на Трахтемирівське городище*. Київ.
26. Хохоровски, Я. 2013. Скифы и Средняя Европа – историческая интерпретация археологической действительности. *Вестник Томского государственного университета*, 3(23), с. 57–73.
27. Шрамко, Б. А. 1967. *Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1967 г.* Науковий архів ІА НАН України, 1967/80.
28. Шрамко, Б. А. 1982. *Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского государственного университета в 1981 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, № 1982/147.
29. Эбертс, Н. 2012. Проблема интерпретации погребальных обрядов Западно-Подольской группы раннескифской культуры. *Культуры Степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. Книга 2*, ред. В. А. Алексин. Санкт-Петербург, с. 325–332.
30. Ailincăi, S.-C. 2008. The dead among the living in the Babadag settlement from Niculitel-Cornet (Tulcea county, Romania). *Funerary Practices in Central and Eastern Europe (10th c. BC – 3rd c. AD)*, ed. V. Sirbu, R. Stefanescu. Braila, Brasov, p. 11–30.
31. Ailincăi, S.-C. 2013. Începuturile epocii fierului în Dobrogea. *Sciva*, 64/3-4, p. 223–292.
32. Ailincăi, S.-C., Constantinescu, M. 2015. Living with the dead. Burials in Early Iron Age settlement at Enisala-Palanca, Tulcea county (south-east Romania). *Sprawozdania Archeologiczne*, 67, p. 221–244.
33. Ailincăi, S.-C., Jugănar, G., Țârlea, A.-C., Vernescu, M. 2006. Early Iron Age complexes with human remains from the Babadag settlement. *Peuce S.N.*, III-IV, p. 77–108.
34. Harding, A. F. 2000. *European societies in the Bronze Age*. Cambridge.
35. Irimia, M. 2003. Den Grabritus und die Grabrituale der Babadag – Kultur – Gemeinschaften betreffend. *Thracia*, 15, p. 251–268.
36. Jugănar, G. 1997. Manifestări timpurii ale primei epoci ale fierului în Dobrogea (descoperirile de la Garvăn-Mlăjitul Florilor, jud. Tulcea). *Premier Age du Fer aux bouches du Danube et dans les Regions autour de la Mer Noir*. Tulcea, p. 103–110.
37. Kašuba, M. 2008. Despre depunerile de oseminte umane în așezările hallstattiene timpurii (sec. X-IX a.Chr.) cultura Saharna în regiunea Nistrului de Mijloc (spațiul nord-vest pontic). *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, ed. S.-C. Ailincăi. Constanța, p. 106–120.
38. Nekhrizov, G, Tzvetkova, J. 2012. Ritual pit complexes in Iron Age Thrace, c. the case of study of Svilengrad. *Ancient Near Eastern studies*, 39, p. 177–209.
39. Niculiță, I., Niciu, A. 2011. Practici funerare în situl din prima epocă a fierului de la Saharna-Dealul mănăstirii. *Tyragetia. Serie nouă* 20 (1), p. 225–235.